महामानवरूपिशिवस्य स्मृतिमन्दिरसन्दर्भे

श्रीव्यासदेवमाजी*

'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके'[१] इति श्रुत्यनुसारं ज्ञानिनः कृते ईश्वरः अन्तिके अर्थात् निकटे विराजते, परन्तु अज्ञानीनः कृते तद्दूरे। वस्तुतस्तु ईश्वरः सर्वत्र राजते इत्यत्र नास्ति संशयः, किन्तु यदि वयं तस्यान्वेषणार्थं सर्वत्र प्रयतामहे तर्हि मनः अपि सर्वत्र अटेत्, अस्थिरकारणात् एकस्मिन् लग्नं न स्यात्। अत एव प्रयोजनं तादृशं स्थानं, यत्र अस्माकं विकीर्णं मनः ईश्वराभिमुखी भवेत्। तत्स्थानमेव मन्दिरम्। यत्र जनाः सर्वाणि पार्थिवोद्देश्यानि परित्याज्य उपासनार्थं मन्दिरं यान्ति। यतः पवित्रं तत्स्थानम् ईश्वरस्यास्तित्वेन परिपूर्णमस्ति।

ईश्वरस्य आवश्यकतायां मन्दिराणि न निर्मीयन्ते, अपि तु भक्तानाम् आवश्यकतायै। यत्र भक्ताः साकाररूपेण ईश्वरं प्राप्य तस्मिन् तीर्थे स्वकामनावासनादिभ्यः मुक्तिं प्रार्थयन्ति। बेलुडमठे महामानवरूपिदेवस्य स्वामिविवेकानन्दस्य इत्थमेकं स्मृतिमन्दिरं वर्तते। तद्विषये किञ्चिज्ज्ञानं प्रसारयामः।

मन्दिरनिर्माणे स्थलचयनम्

मठे कस्मिन् स्थाने स्वपार्थिवदेहस्य दाहसंस्कारादिकार्यं भवेत्, तद्विषये विवेकानन्दस्वामिपादेन पूर्वमेव सूचना प्रदत्ता। विषयेऽस्मिन् स्वामिपादः विभिन्नेषु कालेषु गुरुभातृन् प्रति स्वेच्छाम् प्राकटयत्। स्वामिपादस्य ईप्सिततमम् आसीत् मठस्थदक्षिणपूर्वकोणस्थं गङ्गातटस्थबिल्वदेवदारुवृक्षसंलग्नस्थानम्। लब्धे समये स्वीमिपादः सानन्दं तत्र व्रजते स्म। सः एकदा

---

* संस्कृतभाषाशिक्षकः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, नवदेहल्याः।

१ ईशोपनिषत् - ५

ब्रह्मानन्दस्वामिनमवोचत्—राजन्! अत्र मह्यं किञ्चित् स्थानं दातुं शक्यते वा?[२]

श्रीश्रीमातुः सारदादेव्याः मन्त्रशिष्यस्य स्वामिसारदानन्दस्य भ्रात्रा ब्रह्मचारिप्रकाशचन्द्रेण ज्ञापितं यत्, एकदा स्वामिपादः सारदानन्देन सह मठे अटन् तत्स्थानं दर्शयित्वा अवदत्, 'समीपे ठाकुरस्य चितास्मृतिः, मन्मतानुसारेण सम्पूर्णमठभूमौ स्थानमिदं सर्वोत्कृष्टम्।'[३]

पार्थिवदेहत्यागात् त्रिभ्यः दिवसेभ्यः पूर्वं स्वामिपादेन गुरुभ्राता स्वामिप्रेमानन्दः सुस्पष्टनिर्देशः प्राप्तः, यतो हि तस्मिन्नेव दिवसे अपराह्णे मठस्य तृणाच्छादितभूमौ व्रजमानः स्वामिपादः दक्षिणदिशि गङ्गातटनिकटे बिल्ववृक्षसमीपे स्थानमेकं प्रदर्श्य गम्भीरतापूर्वकमवदत्, 'मम देहगमनानन्तरं तत्र सत्कारं करिष्यथ।'[४] स्वामिपादानां तिरोभावानन्तरं परस्मिन्नेव दिवसे प्रातःकाले सारदानन्दस्वामिपादः एतानि सर्वाणि वचनानि सहसा स्मृत्वा यत्स्थानं स्वामिना सर्वोत्कृष्टमिति सूचितमासीत् तद्दाहसंस्कारार्थं विवेचितम्।

स्मारकमन्दिरस्य निर्माणकार्यारम्भे

स्वामिविवेकानन्दस्मृतिमन्दिरस्य रूपकारः स्वामिविज्ञानानन्दः। तस्मिन्नेव स्वामिविवेकानन्दः श्रीरामकृष्णमन्दिरस्य निर्माणकार्यमसमर्पयत्, अतः स्वामिनः दृष्टिभावं मनसि निधाय रामकृष्णमन्दिररूपरेखाधारेणैव स्मृतिमन्दिरस्य आकारः प्रदत्तः। मन्दिरनिर्माणकाले कार्यरतानां जनानां मनसि श्रद्धाभावस्य जागरणाय वदति स्म, 'पश्यन्तु वत्साः, सम्यग्रूपेण कार्यं कुर्युः। एतच्छिवमन्दिरं निर्मान्ति। सावधानाः भवन्तु, सावधानाः भवन्तु।'[५]

---

२ *स्वामी ब्रह्मानन्देर स्मृति कथा*; चेतनानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २००३; पृष्ठा - १४७

३ *युगनायक विवेकानन्द* (तृतीयखण्डम्); गम्भीरानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः; कलकाता; १९६६; पृष्ठा - ३७०

४ तदेव

५ *विज्ञानानन्देर स्मृतिकथा*; स्वामिचेतनानन्दः, उद्बोधनकार्यालयः; २०१४; पृष्ठा–२५१-५२

स्मृतिमन्दिरस्य निर्माणसिद्धान्तः शीघ्रञ्च तस्योपक्रमः इत्यासीत् गुरुभ्रातृभिः स्वामिनं प्रति गहनप्रेम्णः अभिव्यक्तिः। परन्तु स्वामिविवेकानन्दस्य स्मारकमन्दिरस्य कार्यारम्भे प्रायःसार्धचतुर्वर्षाणि यावत् समयः व्यतीतः। अस्य मुख्यकारणमासीत् धनाभावः। स्वामिब्रह्मानन्दः १९०६ तमवर्षस्य फेब्रुयारीमासस्य १ दिनाङ्के अभेदानन्दं प्रति स्मृतिमन्दिरनिर्माणार्थम् आवश्यकधनस्याभावविषये अलिखत्, 'मठः अचलस्थितौ, अर्थागमनस्य प्रायः पूर्णतया स्थगितत्वात् श्रीश्रीठाकुरस्य स्वामिनश्च भावप्रचारकार्यं पूर्णतया अवरुद्धम्।'[६] ईप्सितमन्दिरस्य योजनादृष्ट्या इष्टधनाभावात् न केवलं साधवः अपि तु गृहस्थभक्ताः चिन्तिताः आसन्। यद्यपि किञ्चित् साहाय्यमागतम् (विविधपत्रेभ्यः लभ्यते) परन्तु तस्य अपर्याप्तत्वात् मन्दिरनिर्माणे बिलम्बः जातः।

मन्दिरनिर्माणे प्रथमचरणम् (१९०७-१९०९)

१९०७ तमे वर्षे मार्चमासस्य १० दिनाङ्के स्वामिविवेकानन्दमन्दिरस्य आधारः स्थापितः (भित्तिपत्तनम्)। दिनत्रयानन्तरं स्वामिविज्ञानन्दः इलाहवादतः आगत्य मन्दिरनिर्माणस्य निरीक्षणम् आरब्धवान्। क्रमेण एकतलमन्दिरस्य निर्माणम् एकवर्षेण सम्पन्नम्। परन्तु मन्दिरनिर्माणकार्यस्य अग्रगतेः सम्भावना नासीत्। अतः ब्रह्मानन्दचरितानुसारं ज्ञायते यत् प्रथमचरणस्य निर्माणं १९०९ तमे वर्षे सम्पूर्तिमगात्।

स्वामिनः बास-रिलीफ (Bas-Relief) विग्रहः

यद्यपि स्वामिनः प्रादुर्भावस्य अर्धशतके स्मृतिमन्दिरम् आंशिकमात्रमभूत्, तथापि अस्मिन् काले घटीतैका महती चर्चितघटना। सा च विवेकानन्दस्य वास-रिलिफमूर्तिनिर्माणं मन्दिरे स्मृतिमूर्तिस्थापनञ्च। मूर्तिरियं स्वामिविवेकानन्दस्य

---

[६] शतवर्षे दुइ स्मृतिमन्दिर; चन्द्रकान्तानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०२४; पृष्ठा - ५१

अमेरिकन्शिष्या श्रीमती वेटीलिगट् इत्यस्याः अर्थसाहाय्येन भगिनीनिवेदितायाः प्रोत्साहेन च निर्मिता। १९१६ तमे वर्षे मूर्तिः मन्दिरस्य पूर्वस्यां भित्तौ भित्तौ स्थायीरूपेण स्थापिता। यद्यपि निवेदिता तां मूर्तिं मनुष्यचक्षुषा द्रष्टुं न शक्तवती।

स्वामिनः विग्रहनिर्माणकाले कलाकारस्य अद्भूतः विचारः उपलभ्यते, यश्च निवेदितायाः पत्रात् प्राप्तः—शिल्पकारः नैवेद्यनिवेदनपुरस्सरं मन्त्रोच्चारणेन च विग्रहशिलाय पूजां समर्प्य प्रार्थयते स्म यत्, 'हे स्वामिन्, मम हस्ते प्रादुर्भवतु।' कार्यं सन्तोषजनकं न भवति चेत्, पारिश्रमिकं न गृह्णामि इत्यपि भणितं शिल्पकारेण।[७]

मन्दिरनिर्माणे द्वितीयचरणम् (१९१९-१९२३)

१९२३ तमे वर्षे मठस्य मन्दिरस्य द्वौ तलौ भविष्यतः इति अधिकारिभिः कृतनिर्णयः। यत्र ओङ्कारप्रतीकयुक्तवेदी निर्मिता भविष्यति। द्वितलमन्दिरस्योपरि त्रिशूलं स्थास्यतीत्यपि सिद्धान्तः गृहीतः। स्वामिनः शिवस्वरूपत्वं मनसि निधाय त्रिशूलस्थापनस्य निर्णयोऽभवत्।

द्वितीये तले ओङ्कारमन्दिरनिर्माणस्य बहुनि प्रयोजनानि आसन्। तानि च—

प्रथमं, स्वामिविवेकानन्दस्य स्मृतिमन्दिरम् अतीव साधारणं खर्वाकृतिसम्पन्नं लघु च आसीत्। अतः तस्य भव्यरूपप्रदानार्थम् उच्चतावृद्ध्यर्थञ्च द्वितलस्य संरचना आवश्यकी जाता। द्वितीयं, स्वामिनः गर्भमन्दिरस्य छदः उद्घाटितश्चेत् स्वामिनः श्रीमूर्तेः शिरसि जनाः चरिष्यन्ति। तृतीयं, स्वामिनः इच्छानुसारं सार्वभौमिकमन्दिरस्य स्थापना। चतुर्थं, शास्त्रानुसारं नागरशैल्या मन्दिरनिर्माणस्य आवश्यकता।[८]

अनन्तरं १९२३ तमवर्षस्य अन्तिमभागे द्वितलविशिष्टं स्मृतिमन्दिरं पूर्णं

[७] उद्बोधनपत्रिका – वर्षः - ८०; पृष्ठा – ५०४-५०५
[८] *शतवर्षे दुइ स्मृतिमन्दिर*; चन्द्रकान्तानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०२४; पृष्ठा - ९७

निर्मितम्। यत्र अधः स्वामिविवेकानन्दस्य विग्रहः, उपरितनतले ओङ्कारः, मन्दिरस्य शिखरे त्रिशूलञ्च सुशोभते।

अस्त्यत्र स्मृतिमन्दिरस्य द्वितीयतलस्य निर्माणकाले मन्दिरस्य शिखरमारुह्य को वा भर्मापमिश्रितत्रिशूलं स्थापयेदिति आगतायां समस्यायां विज्ञानानन्दस्वामिपादस्य मुख्यसहायकेन स्वामिशङ्करानन्देन सा समस्या निवारिता। विगतभयः स्वामिशङ्करानन्दः स्वयं शूरवत्तया मन्दिरशिखरमारुह्य त्रिशूलम् अस्थापयत्। इतोऽपि स्वामिशङ्करानन्दस्य दिनलिपितः ज्ञायते यत्, १९२४ तमे वर्षे जानुयारीमासे स्थापितस्य अल्वेस्टारनिर्मितोङ्कारस्य रूपकारः स एव। अस्योङ्कारस्य रूपरेखाम् अङ्कयित्वा स्वयं खिदिरपुरनगरस्य कुटरास्टोन-ओयार्क्स इति संस्थां गत्वा तस्य प्रारूपेण सह एकस्य कलसस्यापि निर्माणार्थम् अवोचत्। सः कलसः ओङ्कारेण सह द्वितले अधुना शोभते।

मन्दिरनिर्माणे तृतीयचरणम्

स्वामिविवेकानन्दस्मृतिमन्दिरस्य प्रवेशद्वारस्य दक्षिणपार्श्वे ओङ्कारमन्दिरं प्रति गमनार्थं सोपानानि संकीर्णरूपेण ऋजुतया च निर्मितानि आसन्। तानि प्रांशुविशिष्टानि संकीर्णानि इति कारणात् बहुभ्यः नारोचन्त, तेषु म्याकलाउड अन्यतमा। तस्याः कथनमासीत्, ‘सोपानानि ऋजु-उच्चतासम्पन्नानि संकीर्णानि। तस्मात् स्वामिनः शिक्षया सह तन्न सङ्गच्छते।’[९] अनन्तरकाले म्याकलाउडमहोदयया अभियन्त्रे गोपालकृष्णसरकाराय सोपानस्य विस्तृतरूपरेखा प्रेषिता। (अलबार्ट इत्येनं महाभागं प्रति म्याकलाउड इत्यनया स्वपत्रे लिखितं, दिनाङ्कः – २६ डिसेम्बरः, १९३५) सा सोपानरूपरेखा इतालीदेशस्य भिल्ला-डि-इस्टि (Villa d’ Este) इत्यस्य अनुरूपा।[१०] यद्यपि एतादृशविचारात् बहुकालानन्तरम् आरब्धं नूतनरूपेण

---
[९] उद्बोधनपत्रिका – वर्षः - ८०; जोसेफिन् म्याकलाउड; पृष्ठा – ३७१
[१०] उद्बोधनपत्रिका – वर्षः - ८०; पृष्ठा – ५००

सोपाननिर्माणकार्यम्। तन्मध्ये भिन्नमेकं कार्यम् आपततिम्। प्रथमस्तम्भः स्वामिविवेकानन्दस्मृतिमन्दिररक्षणे असमर्थत्वात् १९३८ तमवर्षस्य अन्तिमे मन्दिरस्य समीपे अन्यः गहनस्तम्भः निर्मितः। इतःपरं १९५६ तमे वर्षे सेप्टेम्बरमासे पुरातनसोपानस्थाने नूतनसोपाननिर्माणं भवेदिति सिद्धान्तः गृहीतः। तदा समग्रव्यायभारम् ऊढवान् अमेरिकानिवासी भक्तः ग्लेन-ओवारटन्महाभागः।

नवीनसोपानस्य निर्माणकाले पर्यवेक्षणदायित्वमासीत् स्वामिशिवानन्दस्य मन्त्रशिष्ये स्वामिमहावीरानन्दे। समाप्ते सोपानकार्ये १९५७ तमवर्षस्य जानुयारीमासस्य १९ दिनाङ्के शनिवासरे प्रातःकाले स्वामिविवेकानन्दस्मृतिमन्दिरस्य नवीनचन्द्राकृतिसोपानस्य उद्घाटनसमारोहे दलाइलामा, पाञ्चेनलामा च बेलुडमठम् आगतौ। पश्चात् एकदा ग्लेन-ओवारटनमहोदयोऽपि मठमागत्य भव्यं नूतनञ्च सोपानमवलोक्य आनन्दितस्सन् पदसञ्चालनेन परितः निरैक्षत। अपि च १९९० तमे वर्षे मन्दिरस्य उपरितनतले लौहस्तवरकाणां स्थापनेन महत्परिवर्तनं सञ्जातम्। तेन सह सम्पूर्णमन्दिरस्य विवेकानन्दविग्रहस्य च संस्करणं साधितम्।

विशेषः

१९२९ तमे वर्षे स्वामिविवेकानन्दस्य जन्ममहोत्सवे वीरः देशभक्तः नेताजी सुभाषचन्द्रः सभापतिभाषणे स्वामिणः तेजपूर्णम् आदर्शजीवनं ओजपूर्णकृतित्वञ्च हृदि निधाय उदघोषयत् 'स्वामिपादस्तु प्रकाण्डः हीरकः, यस्य उज्ज्वलज्योतिः परितः विकीर्यते। यस्य यादृशी इच्छा तथा गृह्णीयात् ज्ञायेत च।'[११] दृश्यते च स्वामिनः स्मृतिमन्दिरस्य निर्माणकालेऽपि गुरुभ्रातरः, पाश्चात्त्यानुरागिणः शिष्याश्च समानमार्गमनुसृत्य स्वामिविवकानन्दवचनस्य मुख्यभावानुसारं मन्दिरनिर्माणे प्रयासं चक्रुः।

[११] *स्वामि शिवानन्दके येरूप देखियाछि*; चेतनानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०१६; पृष्ठा - ३१९

कालेन स्वामिविवेकानन्दस्मृतिमन्दिरस्य छदः ओङ्कारस्य गर्भमन्दिररूपेण समायातः। यस्य पुरतः शोभते नागररीत्यानुसारेण निर्मितं अर्धचन्द्राकृतिविशिष्टं सोपानम्। मन्दिरशिखरे विराजते त्रिशूलम्।

स्वामिचन्द्रकान्तमहाराजस्य अमृततुल्यभावनानुसारं—स्मृतिमन्दिरस्य नातिदूरे एव श्रीश्रीमातुः मन्दिरं यत्र मठभूमितः किञ्चिदुपरि पूर्वाभिमुखिनी माता उपविष्टा अस्ति। स्वामिपादस्तु स्मृतिमन्दिरस्य प्रथमतले पश्चिमाभिमुखस्सन् मठभूम्यपेक्षया किञ्चिदधः विराजमानः वर्तते। स्वामिविवेकानन्दः जगज्जनन्याः कृपासु यथा जीवनम् अयापयत् तथैव अधुनाऽपि मातरि प्रेमपूर्णदृष्टिं संस्थाप्य स्मृतिमन्दिरे उपविष्टः, तथैव माताऽपि स्नेहपूर्णचक्षुषा स्वतनयं नरेणं पश्यन्ती अस्ति। एतदेव अस्य स्मृतिमन्दिरस्य अन्यतमं प्रशंसार्हं वैशिष्ट्यमिति शम्।

[बेलुडमठे स्वामिविवेकानन्दमन्दिरस्य पुरोभागस्य चित्रम्]